

Dr NEMANJA DEVIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
nemanjadevic4@gmail.com

UDK 94(497.1)"1941/1942"(093.2)

originalan naučni rad / original scientific paper
primljeno / received: 21. 9. 2020.
prihvaćeno / accepted: 20. 11. 2020.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2021.1.dev.1-18>

LEGALIZACIJA PARTIZANA U SRBIJI 1941–1942.

APSTRAKT: Slom ustanka u Srbiji u jesen 1941. otvorio je i pitanje sudbine njegovih učesnika koji su u prethodnom periodu uzeli učešća u aktivnostima protiv nemačkih snaga i srpskih vlasti pod okupacijom. Manji deo pripadnika partizanskih odreda odstupio je sa Vrhovnim štabom u Sandžak, dok je onima koji su ostali u nekadašnjim žarištima ustanka predstojala teška borba za opstanak na terenu. Dok su aktivnosti partizana koji su produžili gerilsku borbu ili po raspuštanju svojih odreda bili uhapšeni i odvedeni u logore detaljno rekonstruisane, pitanje onih koji su tada položili oružje ostalo je u senci istorijskih istraživanja. U istoriografiji se pod pojmom „legalizacija“ 1941. podrazumeva prelazak dela vojno-četničkih odreda u okvire vojnih struktura Srpske vlade pod okupacijom. Povratak primarnim istorijskim izvorima, pre svega arhivskoj građi, ali i pojedinim memoarskim zapisima ukazuje nam da se i jedan deo partizana i komunista na sličan način legalizovao pri kolaboracionističkim formacijama. Njihova legalizacija imala je nešto drugačije karakteristike. Opšta pojava na prelazu 1941/1942. bila je i njihovo privremeno sklanjanje i prelazak u jedinice JVuO. U ovom radu analiziramo karakteristike tog procesa.

KLJUČNE REČI: 1941, Srbija, ustanak, partizani, Komunistička partija Jugoslavije, građanski rat, legalizacija

Slom ustanka i poraz partizanskih odreda u Srbiji krajem 1941. godine

Posle niza uspešnih aktivnosti tokom leta 1941, pokret otpora u Srbiji ulazio je sredinom oktobra iste godine u period defanzive. Nemačke posadne jedinice (ojačane 113. i 342. divizijom, kao i 125. pukom) najpre su deblokirale opsadu Šapca i „očistile“ luk Save od ustaničkih snaga i potisnule ih iz Mačve; u drugoj fazi deblokirano je Valjevo, potom i Kruševac i Kraljevo, pa je, sve uz masovna streljanja civila, slomljena i slobodna teritorija u oblasti Kragujevca. Partizanski i vojno-četnički odredi bili su do kraja meseca stešnjeni na znatno užem prostoru u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Paralelno, od samog početka nemačkih dejstava uvedene su i nove kvote odmazdi za Srbiju, kojima je dodatno

otupljena oštrica otpora. U novembru je usledio nov pokret nemačkih snaga organizovanih u dve borbene grupe, uz angažovanje jedinica Srpske vlade („prva neprijateljska ofanziva“), koji je za posledicu imao konačnu reokupaciju slobodne teritorije. Taj mesec obeležili su i raskol u ustaničkom taboru i početak borbi između partizanskih i vojno-četničkih odreda. Svi ti činioci doprineli su raslabljivanju odbrane, tako da su ranije oslobođene varoši u Srbiji zauzimate od okupatora bez većih gubitaka. Kruna čitave operacije u percepciji nemačkih snaga bilo je zauzimanje Užica 29. novembra, gde su uz simbolične gubitke uspeali da proteraju partizansku glavninu i u njihovoj prestonici obnove svoje institucije vlasti.¹

Operativno odeljenje nemačke komande Srbije 5. decembra je moglo da konstatuje da su operacije protiv ustanika na pragu zime uspešno završene, a ustanički pokret „privremeno potučen“. Navedeno je da su u prethodnim operacijama partizani imali oko 2.000 izbačenih iz stroja, da je ostatak njihovih jedinica odbačen prema jugoistoku i da će u skorijem roku svaka njihova akcija biti onemogućena. Na sličnim pozicijama bila je Uprava policije bezbednosti i službe bezbednosti (BdS) koja je 13. decembra uputila dopis nadređenima u Berlinu da je tokom i nakon nemačkih akcija u Srbiji oko dve trećine partizana napustilo svoje jedinice, a ostatak potučen i proteran iz nemačke okupacione zone. Analitičari njihovih bezbednosnih službi konstatovali su da su u akcijama razbijene glavne partijske i skojevske organizacije, a da je 70% partizanskih rukovodilaca u prethodnim borbama izgubilo život ili lišeno slobode. Preduzete su i dalje mere za suzbijanje komunizma u Srbiji, koje su obuhvatale pojačan intenzitet vojnih i policijskih akcija u gradovima i bivšim ustaničkim žarištima, češće racije i hapšenja sumnjivih lica, obazriviju kontrolu puteva i saobraćaja, pooštavanje mera odmazde.² I partizanski izvori govore o nenadoknadivim gubicima: tokom ustanka, građanskog rata i odbrane slobodne teritorije, te u prvim danima „čišćenja terena“ 1941, nastradali su jedan član Glavnog štaba i troje članova Pokrajinskog komiteta (PK) KPJ za Srbiju, 12 komandanata i šestorica političkih komesara partizanskih odreda, pet članova okružnih komiteta KPJ. Od 2.200 članova KPJ u Srbiji, posle nemačke ofanzive preostalo je manje od 500; aktivni SKOJ-a izgubili su oko dve trećine članova.³

Vrhovni štab partizanskih odreda, na čelu sa Josipom Brozom Titom, već 1. decembra prešao je Uvac i našao se u italijanskoj okupacionoj zoni, gde je započelo novo poglavlje u njegovoj istoriji. Partizanske snage iz centralne

¹ Венцеслав Глишић, *Ужичка република* (Београд: Нолит, 1986), 113–119, 251–259; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1 (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 112–114.

² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije* (dalje: *Zbornik NOR*), 12–1 (Београд: Војно-историјски институт, 1973), 266.

³ *Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и Револуција (1941–1945)*, књ. 4, прир. Венцеслав Глишић (Београд: Комунист, 1985), 328; Венцеслав Глишић и Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945* (Београд: Републички одбор СУБНОР-а, 1994), 94; Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији* (Београд: Рад, 1970), 148.

Srbije koje su prešle u Sandžak sa Vrhovnim štabom teško da su mogle prelaziti broj od 1.500–2.000 ljudi. Zato se čini umesnom tvrdnja da decembra 1941. partizanska glavnina nije odstupila iz Srbije, budući da je, u poređenju sa stanjem s kraja oktobra, u italijanskoj zoni ostalo tek nešto više od 10% ljudstva partizanskih odreda. Ostali su bili raštrkani po terenu i, posle poraza kod Užica, uglavnom prepušteni sami sebi.⁴

Pred njima su stajale dve opcije: otpor ili predaja. U prvom slučaju, može se konstatovati da su se borbe, sve do početka 1942, produžile u zoni Moravice (Arilje i okolina) i u Braničevu. Nešto jačeg intenziteta i u dužem vremenskom intervalu potrajale su i u oblasti Valjeva („Mala Sutjeska“): tamo je grupa odreda sa oko 1.000 boraca koji nisu odstupili u Sandžak produžila borbu sve do marta 1942. godine. Do tada su se u svakodnevnim sukobima i ove jedinice istopile – neke su se spasile povlačenjem preko Drine, dok su poslednje prosto raspuštene.⁵

Preostali pripadnici partizanskih jedinica u drugim delovima Srbije, koji su posle novembarskih borbi voljom rukovodstva ili usled objektivnih okolnosti ostali u svom ataru, uglavnom su nedugo po slomu ustanka odlazili svojim kućama. Manji deo njih nastavio je sa skrivanjem tokom zime, ali takođe obustavljajući akcije većeg obima. Ubrzo su se svi oni našli pod žestokim represivnim udarom vlasti. Kolaboracionističke i, ređe, okupatorske snage, tokom decembra su prečešljavale sela i privodile okrivljene gerilce i njihove pomagače u sreska mesta, gde su oni dalje isleđivani i obično suđeni od mešovite srpsko-nemačke komisije. Nasilje je postalo neodvojivi deo hapšenja i istrage. Na terenu je oživelo običajno pravo i zaveden sistem telesnih kazni za osumnjičene, a kroz razne načine mučenja provalila je mržnja koja je pravdana kao osveta za partizanske zločine na terenu iz perioda jul–novembar 1941. U mnogim sreskim mestima u zimu 1941/1942. nailazimo na javna batinanja šibom ili volujskom žilom, što je pored fizičke boli kažnjenicima trebalo da donese i svojevrsnu javnu sramotu u malim sredinama. Na udaru su bile i čitave „partizanske porodice“. Po selima zapadne Srbije zabeležena su i silovanja zarobljenih partizanki ili njihovog seksualnog iskorišćavanja, kao „protivusluge“ za pružanje zaštite.⁶

Sreski zatvori su ubrzo nakon prvih hapšenja bili popunjeni, a na više mesta u unutrašnjosti pristupilo se i formiranju posebnih logora za komuniste i političke krivce (Kragujevac, Smederevska Palanka, Niš, Šabac itd.). Najveći broj

⁴ Павле Јакшић, *Над успоменама* (Београд: Рад, 1990), 198–199; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 270; Isti, *AVNOJ, revolucionarna smena vlasti 1942–1945* (Београд: Nolit, 1976), 91.

⁵ Видети више: Драган Алексић, „Партизански одреди у западној Србији у зиму 1941/1942. године“ (Магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 1984).

⁶ Манојло Кораћ, *Између Драже и Недића* (Крагујевац: Погледи, 2015), 228–231; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији* (Београд: Рад, 1970), 115; Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 3 (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2004), 250–251; Александар Рајевац, *Почетак грађанског рата у окупираној Србији 1941* (Нови Сад: Прометеј, 2014), 208.

uhapšenika nalazio se neposredno po slomu ustanka u zatvorima u gradovima zapadne Srbije – nekadašnjim žarištima ustanka: u Užicu ih je bilo preko 200, u Požegi oko 100, u Čačku više od 600.⁷ U Užicu su do kraja 1941. od mešovitog suda 82 nekadašnja partizana bili osuđeni na smrt i streljani; srpski preki sud je od 408 procesuiranih doneo smrtne presude za još 50 lica, koji su potom upućeni u Beograd na izdržavanje kazne. Hapšenja su nastavljena i u 1942; narednih meseci u nekadašnjoj partizanskoj prestonici bilo je još gotovo 1.200 uhapšenih, od čega je njih skoro 400 po odlukama prekog suda konfinirano u Banjički logor, koji je svoju nadležnost, isprva ograničenu samo na prestonicu, proširio na čitavu zemlju. Nije utvrđeno koliko je njih kasnije streljano i u ovom logoru, ali taj broj se zasigurno meri u desetinama, možda i čitavoj stotini ubijenih. Tako je Užice pretrpelo veliko stradanje i platilo visoku cenu boravku komunističkog rukovodstva u gradu.⁸ Masovna streljanja zarobljenih partizana i njihovih pomagača zabeležena su i u Valjevu, od čega najmasovnije na Krušiku 27. novembra 1941, kada su nemačke snage u jednoj odmazdi pogubile preko 260 „komunista“.⁹

Glavnu oštricu sukoba sa komunistima u Beogradu i većim gradovima Srbije predstavljala je Specijalna policija. Njen IV (antikomunistički) osek, čije su aktivnosti po oceni Dragomira Dragog Jovanovića pokrivala 80% ukupnog rada ove ustanove, posebno se angažovao na suzbijanju aktivnosti KPJ u Beogradu. Najpre je u oktobru 1941. razotkrivena struktura SKOJ-a u prestonici, nakon čega je uhapšeno više od 130 lica. Zatim je izvršena velika provala i hapšenje članova MK KPJ u Beogradu, prilikom čega su pali i neki od starih komunista i revolucionara. Do kraja novembra Specijalna policija otkrila je i uhapsila u unutrašnjosti još jedan Mesni komitet, jedan Okružni komitet i jednog člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.¹⁰

Posledica svih ovih događaja, pre svega žestokog represivnog udara na ostatke partizanskog pokreta (uključujući nekadašnje jedinice i pozadinu), bila je da je komunistička politička i vojna struktura do proleća 1942. u Srbiji potpuno razorena. Okružni komiteti KPJ bili su posle sloma ustanka delom raspušteni, a delom ostavljeni da vegetiraju sa po nekoliko partijskih aktivista i preostalih članova partije. I niži, sreski forumi KPJ, usled gubitaka i osipanja, u najvećem broju slučajeva su izgubili status komiteta i bili svedeni na privremena povereništva. Iako je u izveštajima CK-u sekretar PK KPJ Blagoje Nešković ocenjavao da partija zadržava veliki uticaj u celoj Srbiji, u junu 1942. morao je da prizna da je na teritoriji preostalih šest OK-a, među kojima su bila i nekadašnja uporišta partizana na širem području Šapca i Užica, svaki politički rad paralizan.¹¹ Borba za obnavljanje i proširenje uticaja KPJ u zemlji je potrajala; novi

⁷ В. Глишић, *Терор*, 115.

⁸ Исто, 134; Божић Красић, „Ужички крај 1942. године“, *Ужички зборник*, бр. 36, (2012), 447–448.

⁹ Раде Познановић, Милун Раонић и Милорад Радојичић, *Трагом издаје* (Ваљево: СУБНОР, 1987), 252, 264.

¹⁰ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944* (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 111, 135.

¹¹ *Документи ЦК*, књ. 5, 485.

značajniji impulsi osetili su se tek u jesen 1943, i bili su plod ne samo inicijative na terenu, već i opšte promene geopolitičkih okolnosti na Balkanu.

Raspuštanje vojno-četničkih odreda i prvi primeri legalizacije: osnovni problemi i novi pogledi

Pošto su se obračunale sa komunističkim pokretom, okupatorske snage su mogle da se okrenu i uništavanju „nacionalista“ u Srbiji. Od njih su dugoročno i osećali veću pretnju: neki od komandanata, poput feldmaršala Vilhelma fon Lista, zaključili su da su posle prvih većih borbi ustaničke jedinice generalno izgubile komunistička obeležja i da su „cilj i vođstvo nacionalni“. ¹² Međutim, strategija komandanta vojno-četničkih odreda, pukovnika Dragoljuba Draže Mihailovića, bila je u novembru 1941. dijametralno suprotna partizanskoj – on se zalagao za izbegavanje frontalnih sukoba i na taj način izbegao je veće borbe kakve su partizani vodili u oblasti Užica, samim tim i veće gubitke svog ljudstva. Mihailović je krajem novembra i početkom decembra raspustio većinu svojih odreda, a nakon sastanka 30. novembra dao komandantima instrukcije kako da prežive zimske potere. Nemačka decembarska operacija „Mihailović“ usmerena protiv njegovih snaga dobrim delom se svela na „juriš u prazno“: osim hapšenja nekolicine oficira i nešto jataka u selima ispod Ravne gore, svaki drugi uspeh je izostao. ¹³

Pukovnik Mihailović je od okupatorskih vlasti ucenjen na 200.000 dinara, čime je postao prvi gerilski komandant sa ucenjenom glavom u okupiranoj Evropi. Istovremeno, rastao je i njegov ugled u inostranstvu, a kako zapaža Elizabet Barker, u vreme kada je unutar savezničke koalicije „bilo malo dobrih ratnih vesti“ na Zapadu je počeo da se gradi i kult balkanskog gerilskog vođe. Bi-Bi-Si (BBC) je 7. decembra 1941. objavio vest da je Mihailović odlukom jugoslovenske vlade u Londonu unapređen u čin brigadnog generala, a do toga je došlo baš u momentu kada je on postao komandant bez vojske i kada više nije bio sposoban da vrši veće ofanzivne akcije protiv Nemaca. ¹⁴

Nemačke komandne strukture videle su raspuštanje vojno-četničkih odreda kao uspeh. Nemački zapovednik Srbije izvestio je 10. decembra nadležne u Berlinu da „Mihailovićeve grupa može sad da se smatra razbijenom“; registrovao je i da deo ravnogoraca pokušava da se infiltrira u oružane snage Srpske vlade, a da i sam general Milan Nedić nastoji da spreči „oštar postupak protiv Mihailovićevih pristalica“. ¹⁵ To i jeste bila Mihailovićeve namera: pošto je rasformirao odrede, ljudstvo je uputio kućama, s tim da, prema Manojlu Koraću

¹² *Zbornik NOR*, 12–1, 154.

¹³ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1, 160–163.

¹⁴ Коста Николић и Бојан Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893–1946), биографија* (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 178; Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок: Други светски рат у Југославији* (Београд: Clio, 2009), 80; Elizabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Globus, 1978), http://www.znaci.net/00001/171_4.htm (pristupljeno 15. 8. 2020).

¹⁵ *Zbornik NOR*, 1–1, 637.

(u leto 1941. Mihailovićevom komandantu, a od jeseni nosiocu vojnih i civilnih vlasti generala Nedića u zoni Užica), „oni koji žele mogu stupiti u Srpske oružane odrede i u njihovom sastavu prezimiti zimu“. Oficirima je naređeno da se vraćaju na svoje rejone i sa malim grupama nastave da rade ilegalno, vršeći pripreme za formiranje većih jedinica na proleće, „napadajući Nemce samo iz zaseda, a sa crvenima se – veli – tolerisati“.¹⁶ Drugim rečima, upućivanje na saradnju sa Nedićevim snagama nije bilo Mihailovićevo naređenje već više preporuka, jedna od opcija za snalaženje na terenu usred prve ratne zime i pred pojačanim poterama i represivnim aktivnostima okupatora.

Tako dolazi i do početka procesa *legalizacije četnika*, odnosno privremenog ulaska dela Mihailovićevih jedinica u sastav oružanih (pred Nemcima legalnih) snaga vlade generala Nedića. Ova epizoda iz istorije Ravnogorskog pokreta do sada je detaljno rekonstruisana u historiografiji.¹⁷ Za razliku od nekih ranijih tumačenja, skloni smo da ukažemo da do nje ne dolazi Mihailovićevom izričitom naredbom, već stihijski i u skladu sa shvatanjima stanja na terenu od pojedinih komandanata. Preciznije, u ovom procesu uočavaju se tri faze. U prvoj, koja je započela sredinom novembra 1941, tokom borbi sa partizanima i pre suspendovanja slobodne teritorije, pojedini Mihailovićevi komandanti – moglo bi se reći i njegova opozicija (Vučko Ignjatović, Miloš Glišić, Manojlo Korać i drugi) pristupaju odredima generala Nedića samoinicijativno, na osnovu promene svoje ideološke orijentacije. Iako se u propagandi KPJ njihova odluka dovodi u vezu sa naređenjem pukovnika (general) Mihailovića, ta „legalizacija“ naići će na oštre osude u Mihailovićevom štabu, čak je pokrenuto i pitanje da im se oduzmu činovi.¹⁸ Na isti način dolazi do svojevrsnog raskola u Jeličkom vojno-četničkom odredu, gde je Miloje Mojsilović, od ranije protivnik zajedničke akcije sa partizanima, sa ljudstvom samovoljno napustio saborce i komandu na Ravnoj gori i pridružio se odredima generala Nedića.¹⁹ Pošto je Nediću mimo njegovog znanja i odobrenja prišao i kapetan R. Stojanović, njegov komandant iz Gornjeg Milanovca, Mihailović se oštro osvrnuo na njegov i slične primere: „On ima šest svojih ljudi, pa sa njima nek ostane, briga nas“.²⁰ Za prvi kontakt sa Nedićevim snagama poslužio je major Milan Kalabić, potom

¹⁶ M. Korać, *n. d.*, 159, 220; Aleksandar Milošević, *Srpska priča, seћања iz rata u revoluciji 1941–1945*, priredio Nemaња Dević (Beograd: Službeni glasnik, 2018), 88, 91–92. Koraćevo svedočenje je značajno jer se uklapa u novije zaključke da novembar 1941. i lokalni sukobi u zapadnoj Srbiji nisu bili viđeni u okruženju generala Mihailovića kao momenat trajnog razdvajanja i opšteg građanskog rata sa partizanima.

¹⁷ Bojan Dimitrijević, *Vaļevski ravnogorci* (Vaļevo: Srpska reč, Istorijски архив Ваļево, 1998), 75–77; Исти, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945* (Beograd: Институт за савремену историју, 2011), 128–131; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, 122–125.

¹⁸ M. Korać, *n. d.*, 135–154.

¹⁹ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби* (Чачак: Историјски архив, 1968), 89, 153, 165; Радован Маринковић, Томислав Протић и Јован Радовановић, *Драгачево, слободарски и револуционарни развој* (Чачак: Чачански глас, 1981), 273–274.

²⁰ *Zbornik NOR*, 14–1, 495.

su se spone uspostavljale često i na ličnoj osnovi i kroz predratna poznanstva kolega i klasnih drugova.

Tada (decembar 1941, slom ustanka) dolazi do druge faze legalizacije ravnogoraca, kada general Mihailović pod pritiskom događaja daje citirano odobrenje da „oni koji žele mogu stupiti“ u Nedićeve odrede. Tada se legalizovao najveći deo odreda i ljudstva iz Mihailovićevog bližeg okruženja – gotovo svi komandanti iz oblasti Valjeva i Čačka.²¹ U trećoj fazi (proleće 1942, zauzimanje čvršćeg antikomunističkog stava) podstiče je i sam Mihailović: „U cilju prikrivanja odreda i sprečavanja razoružavanja dozvoljene sve prevare. U krajnjem slučaju uzeti Pećančevu firmu“.²² U tom periodu došlo je do širenja „legalizovanih“ komandanata i odreda po celoj Srbiji, a procenjuje se da je ovim procesom bilo obuhvaćeno nekoliko hiljada nekadašnjih ravnogoraca.

Većina Mihailovićevih bližih saradnika i komandanata iz 1941. ipak je ostala u ilegali; pored ljudi iz Vrhovne komande, legalizaciju je odbio značajan deo potonjih komandanata korpusa i grupa korpusa JVuO u Srbiji. Oni koji su pak prišli generalu Nediću ušli su u već postojeće odrede Koste Pećanca i Srpskih oružanih odreda (od proleća 1942. reorganizovani u SDS), ili su raspoređeni u novu kategoriju *nezavisnih četničkih odreda*, kojih je bilo oko 20. Nediću je ovaj proces koristio iz više razloga, ali najviše usled priliva ljudstva koje je uključio u svoje planove i, prvenstveno, u borbu protiv partizana. S druge strane, general Mihailović je u prvo vreme ostvario benefite time što je dobio svoje ljude duboko infiltrirane u okupacioni sistem, a koji će mu u narednom periodu aktivno i kontinuirano dostavljati oružje, municiju, podatke.²³

Kako zaključuje B. Dimitrijević, „konfuzija na terenu u kojoj se nije znalo ko je 'legalizovan', ko je 'Pećančev', a ko 'Dražin', pogodovala je ravnogorcima“.²⁴ Međutim, kada se pojedini Mihailovićevi oficiri, pogotovo u zapadnoj Srbiji, budu identifikovali sa ulogom Pećančevih i Nedićevih komandanata, pogotovo kroz kolaboraciju i vršenje zločina nad partizanima, pa se kasnije budu vratili u strukture JVuO, to će stvoriti ogromne teškoće ravnogorskoj organizaciji. Slika kompromitovanih u narodu se nije jednostavno popravljala: jednom viđeni u društvu Nemaca, takvi oficiri bili su zauvek obeleženi kao sumnjivi i nepopularni. Negativne strane ove pojave isticao je i sam general Mihailović, što vidimo iz raspisa koji je 21. avgusta 1942. uputio svojim legalizovanim komandantima. „Legalizacijom smo spasli ljude i oružja. To je plus. Ali je i minus vrlo veliki. Dolaskom u varoš, ljudi su izgubili vezu sa Vama (Mihailovićem – prim. N. D.), borbeni duh je opao, disciplina takođe. (...) Čeka se svršetak rata, da bi se posle busali u prsa kao Ravnogorci. Još veće je zlo prijateljstvo i lumperaji sa okupatorom i slepa poslušnost istom od strane pojedinaca, dok ti isti ne izvršavaju naređenja viših organa. Lično sam čuo da poje-

²¹ Г. Давидовић и М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књ. 1, 343; Б. Димитријевић, *Ваљевски рavnогорци*, 75–77.

²² Војни архив (ВА), Четничка архива (ЧА), 299-3-1.

²³ С. Павловић, *н. д.*, 80–81.

²⁴ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 130.

dini kapetani, a sada Nedićevi majori, kažu da su se oni privikli na Nedićeve činove i da ih više neće skidati, jer ćete im Vi te činove priznati“, u isto vreme je izveštavao jedan od oficira Vrhovne komande JVuO.²⁵ Problemi sa legalizovanim snagama potrajali su sve do proleća 1943, kada se u novoj fazi organizacije JVuO većina ovog ljudstva vraća u matične jedinice.

Legalizacija partizana

U uvodnom delu teksta napomenuli smo da je nakon pada slobodne teritorije u Srbiji sa partizanskim Vrhovnim štabom u Sandžak prešlo najviše 2.000 partizana iz Srbije. Ako prihvatimo procenu da ih je pred slom ustanka bilo oko 15.000, postavlja se i pitanje kakva je bila sudbina onih koji su ostali na terenu posle povlačenja Vrhovnog štaba. Značajan broj boraca jeste nastradao u borbama, ili je streljan, logorisan i zatvoren. Ipak, jedan deo njih morao je ostati na slobodi. Njihova sudbina je nedovoljno poznata, po našoj hipotezi jer su morali da nađu neku vrstu kompromisa sa vlastima koje bi ih amnestirale i dopustile im da nastave život u svojim mestima. Novije analize pokazuju da je retko koga od članova KPJ i partizanskih „prvoboraca“ mimošao represivni udar 1941/1942, a da su amnestirani mahom mobilisani seljaci, maloletnici i mlađi punoletnici ili pak oni za koje bi predstavnici vlasti položili garancije.²⁶ Ipak, dešavalo se da su kroz razne vrste nagodbi, delom i kroz uključivanje u vojne strukture vlade generala Nedića, u životu i na slobodi ostali i neki od partizanskih rukovodilaca i istaknutih boraca. Manje poznat, kontroverzan, ovaj proces koji je tekao paralelno sa infiltriranjem oficira i vojnika iz bivših vojno-četničkih odreda u SDS, iako je bio manjeg obima (za razliku od četnika, u celosti se nije legalizovao nijedan partizanski odred) i drugačijih karakteristika, prepoznajemo kao *legalizaciju partizana*. Jedan broj partizana spasao se i privremenim prelaskom u sastav preostalih vojno-četničkih odreda i JVuO. U dostupnim izvorima, ali i u partizanskoj memoaristici, ostalo je dosta tragova o ovoj pojavi, pa je možemo prikazati uz konkretne primere.

Prve pojave na terenu uočavaju se tokom oktobra i novembra 1941, paralelno sa prvim većim porazima i defanzivom partizanskih odreda u Srbiji. Tako, primera radi, prilikom odstupanja iz Mačve, komanda Podrinskog NOP odreda donosi odluku da deo ljudstva za koje je procenila da je iz više razloga (politički, fizički) bilo „slabunjavo“, jednostavno otpusti kućama. Savetovano im je „da se kriju ili legalizuju do povratka odreda“, što je za mnoge od njih bilo kobno.²⁷ Na

²⁵ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 373.

²⁶ Na kursu likvidacije komunističkih vođa i neutralisanja i pridobijanja „običnih partizana“ stajao je i sam general Mihailović. Pokrajinski komitet KPJ na čelu sa Blagojem Neškovićem dobio je avgusta 1942. izveštaj iz Čačka u kome se isticala upravo takva ideja: „Nedavno je Draža nekim svojim ljudima rekao – 'Sklanjajte partizane, jer su hrabri, trebaće nam, a ubijajte njihove vođe, jer su nam opasniji od Nemaca'. Iz ovoga se vidi jasno ceo njegov stav prema nama, hoće partizane, ali pod njihovom komandom“. Arhiv Srbije (AS), Đ-2, PKS, 165.

²⁷ Драгослав Пармаковић, *Маџвански (подрински) Народноослободилачки одред 1941–1944* (Шабац: Фонд за народноослободилачке борбе Подриња, 1973), 605–611.

drugom kraju Srbije, u Toplici, bivši partizani su se po slomu ustanka samoinicijativno pridruživali komandantu brigade JVuO, kapetanu Božidaru Boži Ivanoviću. Što iz taktičkih razloga, što zaista kao protivnici građanskog rata, Ivanović i njegovi saradnici, po sećanju partizana R. Mrdakovića, tokom 1942. nisu likvidirali nijednog partizana, već su ih primali u svoje redove. Partizanski „prvoborac“ Miloš Mladenović, koji se i sam obreo u Ivanovićevoj jedinici, posvedočio je da je sa njim četnicima prišlo 20-ak nekada aktivnih pripadnika Topličkog NOP odreda.²⁸ U Tularu u Jablanici „nema podataka da je i jedan borac i rukovodilac zarobljen ili predat okupatoru“; prikriale su ih lokalne četničke vojvode koje će se pridružiti JVuO. Štaviše, pod nekom vrstom zaštite četnika našli su se i komandant Leskovačkog NOP odreda Miloš Manojlović i njegov zamenik Boško Krstić. Ostatak rata, do ponovnog odlaska u šumu, proveli su u nekoj vrsti poluilegalnog statusa, ali neuznemiravani od konkurentske organizacije.²⁹

Kako je dolazilo do povezivanja i saradnje pripadnika ranije suprotstavljenih snaga možda najbolje ilustruju dnevnički zapisi Milutina Stojića, političkog komesara Trnavskog bataljona Čačanskog NOP odreda: „4. XII 941. četvrtak. Oko tri sata dolazi Anđa (supruga – prim. N. D.) i jedan četnik i Anđa mi priča da je Andrija razgovarao sa popom Bulijom (Dragutinom Bulićem, sekretarom Zbora u Čačku – prim. N. D.) i da mu je obećao da se ja legalizujem ali da se obavežem da neću učestvovati u organizaciji za ustanak i da jamčim da u srezu neće ništa se desiti što bi remetilo mirno kretanje Nemaca i ako se za to obavežem biću pošteđen od progona. Četnik mi kaže da svi znaju gde se nalazim i da će četnici iz sreza dragačevskog sutra stići i da će me uhvatiti. Obećava mi njegovo jemstvo. Rekao sam da se legalizujem ne mogu jer ako se prijavim znači odričem se borbe, smrt mi je sigurna. Izdati borbu znači smrt. Volim da poginem u borbi protiv okupatora i srps. izdajica nego sramno i kukavički da se predam pa ma i život sačuvao. Hoću svoje ime da ostavim čisto. Od sebe dajem sve za borbu koju smo povelili. Situacija sve teža i crnja ni malo ružičasta ne izgleda.“³⁰ Ipak, pod velikim pritiskom i sa poterama za petama, posle hapšenja porodice, partizanski komesar se odlučio na predaju. Ponovo je stupio u kontakt sa Dragutinom Bulićem i prišao dobrovoljačkim odredima, obavezavši se na uslove koji su mu traženi. Smrt nije uspeo da izbegne: u jednoj istrazi Specijalne policije 1942. otkriven je i odveden na Banjicu, gde je, iako se pokajao što je pomagao komuniste, osuđen na smrt i streljan 25. januara 1943. godine.³¹

Za razliku od navedenih pojava, međutim, gde je jasno da su spone između poraženih partizanskih snaga i srpskih vlasti pod okupacijom stvarane

²⁸ Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали* (Лондон: Пишчево издање, 1965), 279; Радомир Мрдаковић, *Устаничка Топлица и погубија Видојевачке чете* (Београд: Новела, 1985), 118.

²⁹ Живојин Николић, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији* (Београд, Институт за савремену историју, 1979), 170–171.

³⁰ Међуопштински историјски архив Чачак (МИАС), Ратни дневници из NOB-а, к. 1, *Дневник Милутина Стојића*.

³¹ Горан Давидовић и Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине* (Чачак: Народни музеј–Историјски архив, 2006), 478.

na ličnom nivou, proces legalizacije partizana ne treba tumačiti kao stihijski ili osoben za jedno područje. Prema nedavno otkrivenim dokumentima, on se odvijao po nalogu samog vrha KPJ i partizanskog vođstva u Srbiji.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je februara 1942. naložio OK KPJ Požarevac da nakon poraza preduzme korake radi infiltracije u okupacioni sistem: „Da naši drugovi ulaze u organizacije koje se stvaraju prisilno/ ukoliko ne može da se spreči njihovo stvaranje/ kao što su seoske straže, kulaci itd. Slati propagandiste među nedićevce, četnike svih vrsta i svuda gde se okuplja narod bilo milom ili silom“.³² I u drugoj polovini godine ostalo se pri istom stavu, o čemu govori i instrukcija najvišeg partijskog foruma za OK KPJ Valjevo: „Potrebno je da stvorite obaveštajni aparat u redovima samog neprijatelja na najkonspirativniji način, o čemu bi znao i vodio računa samo jedan član rukovodstva“.³³ Ova dva dokumenta, iz različitih vremenskih perioda i različitih oblasti, daju indicije da su slične instrukcije postojale za čitavo područje Srbije u periodu nakon sloma ustanka. Pritom, jasno je da se nije radilo o trajnoj promeni strane u građanskom ratu, krizne momente trebalo je iskoristiti da se preživi, ojača i utiče na usmeravanje akcije prema rivalima. Kako pokazuje praksa, kada bi zapretila opasnost, ili kada bi se pak našli u opasnosti, legalizovani komunisti bi trebalo da iniciraju pobune u svojim jedinicama, likvidiraju „izdajnička“ vođstva i sa što većim brojem saboraca ponovo prebegnu u partizane.³⁴

O legalizovanju i infiltraciji pri JVuO nekih partizanskih grupa sačuvano je više arhivske građe, pa samim tim i više detalja o njihovim aktivnostima. Grupa partizana iz Rasinskog, Vrnjačko-trsteničkog i Kopaoničkog odreda posle sloma ustanka našla je utočište u četničkim odredima majora Dragutina Keserovića na Željnu.³⁵ U obrazloženju PK-u, koji je trebalo da im da smernice za odnos prema četnicima Draže Mihailovića, naglašavali su Keserovićevu pozitivnu ulogu u borbi protiv Nemaca i činjenicu da su partizani kod njega samo privremeno.³⁶ Među partizanima koji su prešli kod Keserovića bilo je i nekadašnjih rukovodilaca (advokat Radičević i profesor Knežević iz komande Kraljevačkog NOP odreda, kapetan Milenković, komandant Vrnjačko-trsteničkog odreda i dr.) i članova KPJ; čitavu 1942, a neki i do kraja rata, ostali su u njegovim odredima.³⁷

Miladin Petrović, zamenik komesara 2. bataljona Posavskog NOP odreda, obreo se u Rudničkom korpusu JVuO, gde se jedno vreme našao i na rukovodećim

³² AS, Đ-18, Pismo PK KPJ za Srbiju OK KPJ Požarevac, 11. 2. 1942. (neregistrovano).

³³ AS, Đ-24, Pismo PK KPJ za Srbiju OK KPJ Valjevo, 21. 10. 1942. (neregistrovano).

³⁴ Саша Марковић, *Бујице на Млави: грађа о збивањима током народноослободилачке борбе на територији општине Петровац на Млави* (Петровац на Млави: Општински савез бораца, 1987), 266; Г. Давидовић и М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књ. 2, 193.

³⁵ *Zbornik NOR*, 1–4, 36–41; Добривоје Секуловић, *Жупа у Народноослободилачкој борби 1941–1945* (Александровац: Општински одбор СУБНОР, 1995), 102–105, 119–120; Добривоје Секуловић, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941–1945* (Београд: Републички одбор СУБНОР Србије, 1977), 225.

³⁶ AS, Đ-2, PKS, 49.

³⁷ AS, Đ-2, PKS, 157; PKS, 175.

dužnostima. Nije bio jedini partizan koji je našao spas u ovoj četničkoj jedinici. U okolini Grocke su se bivši partizani i njihovi pomagači infiltrirali u četnički odred vojvode „Pere Šumskog“, kao i u seoske straže u kojima su se i naoružali.³⁸ Slične pojave zabeležene su u oblasti Užica. Grupa partizana iz Bajine Bašte sklonila se i kod poručnika M. Rogića, u odred koji je prerastao u 1. račansku brigadu Zlatiborskog korpusa JVuO, odakle su, prikriveni, nastavili aktivnosti.³⁹ U Javorskom korpusu JVuO utočište je sa još nekoliko komunista našao inženjer Miladin Radulović, ranije član MK KPJ u Kosovskoj Mitrovici. Tu su, po šablonu koji im je dat, delovali do novembra 1943, kada su izvršili puč u jednoj brigadi i, likvidiravši oficire, zajedno sa 80 ljudi prešli u partizane. Iako je Radulovićeva grupa ubrzo bila gotovo uništena od JVuO, ovo je možda bio najuspešniji (a za protivničku stranu najštetniji) primer legalizacije partizana u Srbiji.⁴⁰

U čačanskom kraju, dok je neke surovo progonio, pojedine partizane prikrijavao je i Pećančev vojvoda Pavle Gučanin,⁴¹ a nekoliko lokalnih komandanta iz vremena ustanka obuklo je dobrovoljačke uniforme i spasilo se uz pomoć lokalnog predsednika pokreta Zbor Dragutina Bulića.⁴² To su bili i konkretni primeri legalizacije. Nekadašnji instruktor PK KPJ u čačanskom kraju, Stefan Mitrović, izveštavao je u avgustu 1942. CK da se na osnovu garancija vlasti i uhapšeni puštaju iz logora: „Npr. svi naši drugovi iz ljubičkog sreza pušteni su bili na osnovu garancije koje su za njih dali razni četnici“. Legalizovani četnici su po njemu pomagali i člana OK KPJ Čačak i jednog od organizatora partizanskog pokreta u tom kraju, Momčila Vilimanovića.⁴³ Nekoliko čačanskih partizana, među kojima i zloglasni Mile Kozoder, postaće legalizovani četnici, a kasnije i pripadnici crnih trojki JVuO i krvavo će se razračunavati sa svojim bivšim saborcima.⁴⁴ Lokalna istoriografija je poslednjih godina zabeležila ove pojave i skrenula pažnju na njihovu masovnost. Između ostalih, nekadašnji zamenik komesara Čačanskog NOP odreda Aco Savić našao je utočište kod jednog komandanta bataljona JVuO u Takovskom srezu, koristeći taj položaj da pomogne i svoje ranije saborce. Komandir čačanskog partizanskog zatvora Žiko Davidović našao se pak u pratnji komandanta Požeškog korpusa JVuO.⁴⁵

³⁸ Тома Расулић, *Грочанска хроника* (Грочка: Извршни савет Скупштине општине, 1988), 177–178.

³⁹ Живорад Грујићић, *Златибор у равногорском покрету* (Чајетина: Културно спортски центар, 2003), 117; Милослав Самарцић, *Дража и општа историја четничког покрета* (Крагујевац: Погледи, 2005), књ. 5, 522.

⁴⁰ Тихомир Луковић, „Хроника Ивањице“, (рукопис), 474–476 (у поседу аутора); Богић Крастић, *Ужички округ 1943. године* (Ужице: Народни музеј Ужице, 2014), 105–107; Милутин Живковић, *Између Велике Албаније и окупиране Србије* (Лепосавић: Институт за српску културу, 2018), 307–311; Драгомир Бондић и Милутин Живковић, „Миладин Радуловић Крцун (1912–1982). Прилози за биографију“, *Токови историје*, бр. 2, (2018), 119–141.

⁴¹ МИАС, *Ratni dnevnic* iz NOV, *Dnevnik Nade Simović*, рег. бр. 531.

⁴² Г. Давидовић и М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 465; *Istorijski arhiv Beograda* (dalje: IAB), Управа града Београда (UGB), Специјална полиција (SP)-IV-144/43.

⁴³ *Документи ЦК*, књ. 6, 374.

⁴⁴ AS, VIA, III-6, *Četnici Draže Mihailovića i Koste Pećanca 1942–1945.*

⁴⁵ Г. Давидовић и М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књ. 2, 186–187, 267.

Bilo je i ekstremnijih primera, kada je nekolicina komunista i bivših partizana iz Gornjeg Milanovca stupila u službu Abvera i angažovala se u otkrivanju i hapšenju ravnogoraca u takovskom kraju. Južnije, u Dragačevu, neki od njih su u poterama za pripadnicima JVuO učestvovali javno, obučeni u nemačke uniforme. Među njima je po surovosti, ali i specifičnoj sudbini ostao upamćen Savle Milosavljević iz Dljina. Bivši partizan kojem su nacionalisti po zarobljavanju krajem 1941. poštedeli život, već godinu i po kasnije vodio je nemačke potere po svom kraju, kada je uhapšen i likvidiran veliki broj Dragačevaca naklonjenih Ravnogorskom pokretu. Kasnije je interniran u Nemačku, da bi se 1945. vratio u zemlju gde mu je priznat status učesnika NOR-a (?!). Drugi članovi dragačevske grupe, najpre partizani pa nemački agenti, nisu preživeli rat. Prema takvim pojedincima, koji su imali dvostruku ulogu (kroz saradnju i sa Nemcima i sa komunistima), četnici su surovo postupali; likvidirali su i njih i pokatkad čitave njihove porodice.⁴⁶

U pomenutoj partijskoj organizaciji Valjeva mesni komunisti sledili su instrukcije vrha KPJ i takođe se legalizovali pod okriljem srpskih vlasti, nastavljajući da u drugoj uniformi deluju protiv ravnogoraca. To su uočili i obaveštajni organi SDS iz ovog mesta: „Zapaženo je da komunisti, naročito u poslednje vreme, imaju novu taktiku: stavljanje u službu okupatorskih vlasti da bi se sačuvali od progona. Potkazuju i denunciraju ispravne Srbe, kao ljude Draže Mihailovića, a naročito one koji im smetaju. Nemci rado primaju ovakve ljude i zaštićuju, jer akciju ljudi Draže Mihailovića smatraju opasnom. I zbog toga su, izgleda, preuzeli vođenje istrage nad komunistima, te pojedine od njih, koje puste na slobodu, iskorišćavaju kao svoje konfidente“. I naredni izveštaji kolaboracionističkih vlasti nosili su slične zaključke: „Neki od komunista su se stavili u službu nemačkih vlasti i uživaju njihovu zaštitu, tako da je za sada nemoguće preduzeti ma šta prema njima. Nemci sada smatraju opasnom akciju nacionalističkih odmetnika i svakog onog koji im može poslužiti što u gonjenju protivu njih, toleriraju i ako znaju da je komunista“.⁴⁷ Sa istim ciljem i u isto vreme, jednim poverljivim kanalom šumadijski partizani su komunicirali i sa nemačkim oficijom Hugom Lorerom u Aranđelovcu.⁴⁸

U pogledu kontakata partizana sa Nemcima posebno je istražen slučaj nemačkog ortskomandanta u Prokuplju, kapetana Hansa Vajcera. On se u radu tokom 1942–1944. oslanjao uglavnom na bivše komuniste: nekadašnji delegat KPJ sa Vukovarskog kongresa bio mu je predsednik opštine, a partizanski obaveštajci, uz njegovu zaštitu, zaposleni kao tumači u komandi mesta. U više navrata Vajcer je oslobađao grupe partizana koje su hapsili Bugari i srpska policija, tolerisao je neke njihove aktivnosti u gradu, a u isto vreme nekoliko puta se

⁴⁶ Исто, 228–240; С. Марковић, Бујице, 361.

⁴⁷ IAB, UGB, SP-IV-206.

⁴⁸ IAB, UGB, SP-IV-273-a; AS, BIA, 1–7, Nemačka obaveštajna služba i Gestapo, Požarevac. Neki pokušaji partizana da se ubace u ranije neprijateljske odrede i onda produže rad na pomoći partiji otkriveni su i surovo sankcionisani. I kolaboracionističke formacije i JVuO izricale bi za takve pojedince isključivo smrtne kazne. Иван Ранчић и Борис Томанић, *Орашачки срез у листу Ново време 1941–1944* (Београд: Институт за савремену историју, 2019), 102.

sretao sa Ratkom Pavlovićem Čićkom. Zato su mu partizani u opasnim momentima septembra 1944. spasili život i sklonili ga od Gestapoa, a kada je krenuo za Nemačku „priredili su mu srdačan ispraćaj“.⁴⁹

Najviše arhivske građe sačuvano je o delovanju legalizovanih partizana u istočnoj Srbiji i požarevačkom kraju. Jedan deo partizana Požarevačkog NOP odreda koji je operisao na ovim prostorima odmah po slomu ustanka pridružio se vojnočetničkim odredima u Gornjaku, gde je većina bila dobro prihvaćena. Neki od njih, u sastavu odreda kapetana Predraga Markovića, tokom 1942. preći će u Bosnu da vode borbu protiv ustaša. Drugi su se stavili pod zaštitu Pećančevog vojvode Zviškog, Voje Jevremovića Tribrođanina. Među njima su bili jedan lokalni komandant i jedan član OK KPJ. Ovo je ocenjeno kao poražavajuće za partiju, budući da je Tribrođanin smatran za jednog od njenih najupornijih neprijatelja u istočnoj Srbiji.⁵⁰

Poznat je i slučaj Dragiša Miladinovića (1909–1943) iz Knežice u srezu Mlavskom, koji je 1941. kao podoficir kraće vreme bio komandant Mlavskog NOP odreda. Kasnije, kada je došlo do njegove reorganizacije, postao je komandir čete pri Požarevačkom odredu. Nakon sloma organizacije ostao je da se skriva, uglavnom u svom selu. Onda je, kao još jedan broj lokalnih komunista i partizana, pokušao da se spasi tako što će se legalizovati (kako i stoji u partijskoj dokumentaciji); sredinom 1942. već je bio u kontaktu sa oficirima JVuO iz Gornjaka sa kojima je dogovorio prelazak čitave svoje grupe. Oni su ga ostavili kao svog komandanta milicije u Knežici. Sve to je poražavajuće delovalo na preostale partizanske pristalice, pa je čak i nadležni poverenik KPJ konstatovao da je legalizacija neminovnost („meni se samom takođe čini da je rad na ovom terenu omogućen jedino ulaskom u nepr. redove, ovako kao ilegalist ništa se ne može učiniti“).⁵¹ Međutim, Miladinović je bivšim saborcima doturio pismo u kojem je objasnio svoje motive i ponudio im pomoć: „Ako možete da se prebacite kod mene ja ću da ve sačuvam da vi se ništa ne desi, samo mora tajno“. Jedan od partijskih rukovodilaca se sastao sa njim, ali je tek tu bio razočaran političkim stavovima bivšeg partizanskog komandanta. Posebno je problematičan bio njegov pomirljiv stav prema JVuO: „Kao da hoće za sebe da ostavi po jedan mostić do njih – čuva četničku značku, nosi četnički prsten – nada se da će ove bande da se okrenu protiv Nemaca – naseda njihovoj propagandi da oni sada taktiziraju – nije u sve ovo uveren ali se pred ljudima pita da nije to tako“. Ipak, u usmenoj tradiciji ostao je trag da je Miladinović nadalje činio usluge KPJ, a upravo zbog toga je, kada je bio otkriven, od snaga JVuO osuđen na smrt. Tužno svedočanstvo o jednoj sudbini u vihoru građanskog rata upotpunile su njegove poslednje reči: „Ja sam Srbin!“⁵²

⁴⁹ Дарко Жарић, „Лице и наличје окупације: случај немачког команданта града Прокупља капетана Ханса Вајцера“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2. (2013), 228–233.

⁵⁰ AS, Ђ-18, ОКР, 36; ОКР, 131; ОКР, 153; IAB, UGB, SP-IV-273-a; Марко Милуновић, *Од немиле до недрага* (Београд: Космос, 1992), 23–26; С. Марковић, *Бујице*, 291; Саша Марковић, *Стазама смелих: монографија народноослободилачког рата на подручју општине Пожаревац* (Пожаревац: Културно-просветна заједница општине, 1979), 140–144.

⁵¹ AS, Ђ-18, ОКР, 51; С. Марковић, *Бујице*, 361.

⁵² С. Марковић, *Бујице*, 361; ОКР, 44; ОКР, 153. Драгиша Милadinović је, иако су га комунисти у рату obeležili као свог непријатеља, после 1945. rehabilitovan и uveden у локалне хронике NOR-a.

Izvori svih zaraćenih strana zapažali su 1942. da je prelazak partizana u kvistlinške odrede u istočnoj Srbiji uzeo prilično maha, a neki su ukazivali i da se pojedini povezuju sa okupacionom upravom, u kojoj ostvaruju uticaj.⁵³ Jedan od agenata Gestapoa iz Kučeva je nakon hapšenja lojalnih četnika protestovao kod viših instanci što se njima uzima sloboda „dok su pokretači i vođe partizanskog pokreta na slobodi u Kučevu i u okolini i danas i isti se slobodno šetaju po Požarevcu i koji su se stavili lažima pod zaštitu okupacionih vlasti“.⁵⁴ Dostupni dokumenti govore da je poslednja tvrdnja zaista bila istinita i da je veći broj lokalnih partizana i pozadinskih radnika KPJ bio pušten na slobodu i to po naređenju zonderfirera M. Baumana, poverenika Abvera u Požarevcu. Uzalud su dobrovoljci i predstavnici lokalnih vlasti i u proleće 1943. ukazivali na pogubnost činjenice da „otrovni komunisti“ neometano deluju, čak i unutar institucija vlasti; Bauman ih je vrbovao za rad u nemačkoj obaveštajnoj službi i oni su mu, pogotovo u borbi protiv opasnih „DM bandita“, bili od velike koristi. Za uzvrat je on sve do 1943. sprečavao masovna streljanja zarobljenih partizana u Požarevcu.⁵⁵

Slični primeri bivših partizana i komunista koji su zavrbovani da rade za Gestapo, Abver ili za bugarske službe po „antiDM liniji“, nanoseći rivalskoj organizaciji kroz saradnju sa okupatorom velike gubitke, zabeleženi su u Smederevskoj Palanci, Aleksincu, Zaječaru, Leskovcu, Vlasotincu, Negotinu. Vrlo je upečatljivo i svedočenje Vasilija Tošovića, jedno vreme sekretara KPJ u Zaječaru, koji je tokom istrage u policiji 1942. opisao načine rada i pomoći okupatorskim organima u borbi protiv JVuO: „Pre oko 20 a možda i više dana dobio sam od Marice jednu prestavku napisanu mastilom, a adresovanu na Feldkomandanturu u Nišu u kojoj je izloženo više imena oficira sa teritorije okruga Zaječarskog, za koje je tvrđeno da su pripadnici akcije Draže Mihailovića i

⁵³ Ministar spoljnih poslova jugoslovenske vlade u izbeglištvu M. Ninčić, na osnovu izveštaja D. Mihailovića, o ovome je pisao poslanstvu u Kujbiševu: „Nemci iz zatvora puštaju sve komuniste koji hoće da (...) vode nemačke trupe protivu naših jedinica. Puštaju iz zatvora i sva lica koja pokazuju saradnika Mihajlovića po varošima i selima. Zbog ovoga vršena velika hapšenja naših ljudi u Požarevcu, Zaječaru i Negotinu“. VA, 290-3/1-18.

⁵⁴ IAB, Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS), J-333.

⁵⁵ IAB, UGB, SP-IV-273-a; AS, BIA, 1–7, Nemačka obaveštajna služba i Gestapo, Požarevac; 1–20, Specijalna policija Braničevski okrug; 1–32, Emigrantska organizacija Zbor 1935–1964. Jedan od skojevskih rukovodilaca iz Kučeva, po imenu Sava Paucić, na saslušanju pred organima OZN-e posle 1945. dao je podatke o načinu angažovanja i aktivnostima u korist Baumana i Nemaca: „On je tražio od nas da mu damo obaveštenja, tj. podatke o radu i kretanju četnika i to Voje Tribrodanina i o četnicima u Gornjaku. Mi smo ga tada zamolili da nam dozvoli da se razmislimo pa ćemo mu odgovoriti. Posle 3–4 dana smo ponovo otišli kod njega i rekli smo mu da ukoliko smo u mogućnosti da ćemo ga izveštavati o kretanju i radu četnika. (...) Ja sam Baumannu uvek usmeno referisao o svemu što se ticalo četnika a o čemu sam ja znao. Dostavljavao sam mu i pismene izveštaje. Ja pismene izveštaje nisam potpisivao pseudonimom, već mojim imenom i prezimenom“. U sećanjima uhapšenih partizana iz požarevačkog kraja ostalo je zabeleženo da je Paucić koristio bliskost sa Baumanom kako bi za njih obezbedio bolje uslove i blaže kazne nakon hapšenja. Suprotno, u borbi protiv četnika Milana Kalabića bio je nemilosrdan, a u akcije protiv njih on i nekolicina bivših partizana odlazili su u nemačkim uniformama. C. Марковић, *Бјуџе*, 299–300.

traženo je od Nemačkih vlasti da se uhapsu i sklone. Ja sam ovu prestavku vratio nazad Marici preko Isakova i zahtevao sam da se napiše na pisaću mašinu. Posle nekoliko dana vraćena mi je ova prestavka napisana pisaćom mašinom na Srpskom jeziku i latinicom. Prestavka je bila stavljena u koverat, na kome je na Nemačkom jeziku bilo napisano: 'Feldkomandanturi Niš'. Pošto sam pročitao ja sam koverat zalepio i na isti stavio 2 dinara poštansku marku i bacio pismo u poštansko sanduče u Zaječaru. Sa ovom se prestavkom htelo postići to, da se od Nemačkih vojnih vlasti pohapse i sklone oni oficiri koji su se istakli u borbi protiv komunizma, te da bi mi pristalice komunističkog pokreta mogli nesmetano da radimo na teritoriji okruga Zaječarskog. Ja verujem da je sadržina u prestavci neistinita i napisana je iz napred navedenih tendencioznih razloga⁵⁶. U samooceni, bilo da je ratna ili poratna, komunisti su ovakve postupke videli kao legitiman način borbe protiv neprijatelja; suprotne su tumačili isključivo kao čin kolaboracije.

Sudbine „legalizovanih revolucionara“ bile su različite. Neki od njih u prvom pogodnom momentu vratili su se pod okrilje KPJ, ali je bilo i onih koji su do kraja rata ostali u JVuO ili SDK. Oko sudbina tih ljudi, u suštini delom prepuštenih sebi nakon sloma ustanka, a delom angažovanih po instrukcijama KPJ, isplele su se drame. Neki od komunista-nemačkih obaveštajaca koji su izazvali ratne zločine posle rata kažnjeni su od novih vlasti smrću ili zatvorskim kaznama. Zanimljivo je da je, pak, bilo i nekih koji su posle 1945. zadržani i korišćeni kao agenti i obaveštajci komunističkih bezbednosnih službi.⁵⁷ I za jednu i za drugu grupaciju jedna karakteristika je bila zajednička: postali su deo „zatamnjene prošlosti“ u istoriji KPJ i partizanskog pokreta. Nova istraživanja ove teme, kao i komparacija sa iskustvima iz drugih delova Jugoslavije, daće i potpunija tumačenja o pitanjima kako su partizani preživeli prvu ratnu zimu i kakve je sve karakteristike imalo njihovo povezivanje i saradnja sa kolaboracionističkim i okupatorskim snagama na lokalnom nivou. Njihova legalizacija nije bila tog obima, intenziteta i osobina kao što je bila legalizacija ravnogorskih snaga 1941/1942, ali je nastajala sa vrlo sličnim ili čak istim motivima: preživeti, ojačati i u međuvremenu naškoditi konkurentima u građanskom ratu.

⁵⁶ IAB, UGB, SP-IV-208-a.

⁵⁷ IAB, BdS, B-1337; IAB, UGB, SP-IV-206/39; SP-IV-329; AS, BIA, 1–32, Emigrantska organizacija Zbor 1935–1964; Isto, 1–36, Gestapo Podunavski okrug; Љубомир Трифуновић, *Портрет без рама* (Ниш: Imprimé, 2007), 65; Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана* (Минхен: Искра, 1983), 20, 50, 107; Г. Давидовић и М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књ. 2, 237–240.

REFERENCE

- Aleksić, Dragan. „Partizanski odredi u zapadnoj Srbiji u zimu 1941/1942. godine“. Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1984.
- Barker, Elizabeth. *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1978. <http://www.znaci.net/00001/1714.htm> (pristupljeno 15. 8. 2020).
- Bondžić Dragomir, i Milutin Živković. „Miladin Radulović Krcun (1912–1982). Prilozi za biografiju“. *Tokovi istorije*, br. 2, (2018), 119–141. DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.2.bon.119-141>.
- Borković, Milan. *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji*. Beograd: Rad, 1970.
- Božović, Branislav. *Specijalna policija u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2014.
- Čačanski kraj u Narodnooslobodilačkoj borbi. Čačak: Istorijski arhiv, 1968.
- Davidović Goran, i Miloš Timotijević. *Zatamnjena prošlost. Istorija ravnogoraca čačanskog kraja*. Čačak: Međuopštinski istorijski arhiv, 2004.
- Davidović Goran, i Miloš Timotijević. *Osvetljavanje istine*. Čačak: Narodni muzej, Istorijski arhiv, 2006.
- Dimitrijević, Bojan. *Valjevski ravnogorci*. Valjevo: Srpska reč, Istorijski arhiv Valjevo, 1998.
- Dimitrijević, Bojan. *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011.
- Glišić Venceslav, i Gojko Miljanić. *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945*. Beograd: Republički odbor SUBNOR-a, 1994.
- Glišić, Venceslav. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji*. Beograd: Rad, 1970.
- Glišić, Venceslav. *Užička republika*. Beograd: Nolit, 1986.
- Grujičić, Živorad. *Zlatibor u ravnogorskom pokretu*. Čajetina: Kulturno sportski centar, 2003.
- *Izvori za istoriju SKJ. Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i Revolucija (1941–1945)*, knj. 4. Priredio Venceslav Glišić. Beograd: Komunist, 1985.
- Jakšić, Pavle. *Nad uspomenu*. Beograd: Rad, 1990.
- Korać, Manojlo. *Između Draže i Nedića*. Kragujevac: Pogledi, 2015.
- Krasić, Bogić. „Užički kraj 1942. godine“. *Užički zbornik*, br. 36, (2012), 440–450.
- Krasić, Bogić. *Užički okrug 1943. godine*. Užice: Narodni muzej Užice, 2014.
- Marinković Radovan, Tomislav Protić, i Jovan Radovanović. *Dragačevo, slobodarski i revolucionarni razvoj*. Čačak: Čačanski glas, 1981.
- Marković, Saša. *Bujice na Mlavi: građa o zbivanjima tokom narodnooslobodilačke borbe na teritoriji opštine Petrovac na Mlavi*. Petrovac na Mlavi: Opštinski savez boraca, 1987.

- Marković, Saša. *Stazama smelih: monografija narodnooslobodilačkog rata na području opštine Požarevac*. Požarevac: Kulturno-prosvetna zajednica opštine, 1979.
- Milošević, Aleksandar. *Srpska priča, sećanja iz rata i revolucije 1941–1945*. Priredio Nemanja Dević. Beograd: Službeni glasnik, 2018.
- Milunović, Marko. *Od nemila do nedraga*. Beograd: Kosmos, 1992.
- Mladenović, Miloš. *Lažni idoli i varljivi ideali*. London, 1965.
- Mrdaković, Radomir. *Ustanička Toplica i pogibija Vidojevačke čete*. Beograd: Novela, 1985.
- Nikolić, Živojin. *Jugoistočna Srbija u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1979.
- Nikolić Kosta, i Bojan Dimitrijević. *General Dragoljub Mihailović (1893–1946), biografija*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.
- Nikolić, Kosta. *Istorija Ravnogorskog pokreta*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2014.
- Pavlović, Stevan. *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Clio, 2009.
- Parmaković, Dragoslav. *Mačvanski (podrinski) Narodnooslobodilački odred 1941–1944*. Šabac: Fond za narodnooslobodilačke borbe Podrinja, 1973.
- Petranović, Branko. *AVNOJ, revolucionarna smena vlasti 1942–1945*. Beograd: Nolit, 1976.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Poznanović Rade, Milun Raonić, i Milorad Radojičić. *Tragom izdaje*. Valjevo: SUBNOR, 1987.
- Rajevac, Aleksandar. *Početak građanskog rata u okupiranoj Srbiji 1941*. Novi Sad: Prometej, 2014.
- Rančić Ivan, i Boris Tomanić. *Orašački srez u listu Novo vreme 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.
- Rasulić, Toma. *Gročanska hronika*. Grocka: Izvršni savet Skupštine opštine, 1988.
- Samardžić, Miloslav. *Draža i opšta istorija četničkog pokreta*. Kragujevac: Pogledi, 2005.
- Sekulović, Dobrivoje. *Vrnjačka Banja sa okolinom u NOB i revoluciji 1941–1945*. Beograd: Republički odbor SUBNOR Srbije, 1977.
- Sekulović, Dobrivoje. *Župa u Narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945*. Aleksandrovac: Opštinski odbor SUBNOR, 1995.
- Trifunović, Ljubomir. *Portret bez rama*. Niš: Imprimé, 2007.
- Žarić, Darko. „Lice i naličje okupacije: slučaj nemačkog komandanta grada Prokuplja kapetana Hansa Vajcera“. *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2, (2013), 227–234.
- Živanović, Mirko. *Svetli likovi iz tamnih dana*. Minhen: Iskra, 1983.
- Živković, Milutin. *Između Velike Albanije i okupirane Srbije*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu, 2018.

NEMANJA DEVIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
nemanjadevic4@gmail.com

LEGALIZATION OF PARTISANS IN SERBIA 1941–1942

Summary

The collapse of the uprising in Serbia in the fall and winter of 1941 also opened the question of the fate of the guerrillas, members of the resistance movement who did not leave Serbia with their leaders. Most of them, especially the members of the partisan movement, found themselves under repression by the occupation and collaborationist authorities. Some of the insurgents remained on the ground and tried to save themselves by joining the military organization of the Serbian Government. Some of them did this spontaneously, but others started infiltrating on the orders of their superiors. Members of Colonel Mihailović's Chetnik detachments began legalization on their own in November of 1941 and later with the approval of their commander; several thousand people remained in the ranks of the Serbian State Guard or in the Chetnik detachments of Kosta Pećanac until the spring of 1943. Some of them were involved in repressive acts against members of the rival partisan movement. On the other hand, some members and officers from the ranks of the NOP joined the collaborationist units, although to a much lesser extent. From February 1942, they also infiltrated [the collaborationist units] on the instructions of the Provincial Committee of the CPY for Serbia, in order to get weapons, equipment and information from the enemy. The phenomenon of partisan legalization was not local – it happened throughout Serbia and included several hundred former fighters, sometimes leaders and members of the CPY, who used their position to deal with the nationalist forces. This process was not discussed in historiographical works and syntheses about the partisan movement, although partisan memoirs and a number of preserved documents speak about it precisely. Although less prevalent in relation to the competing resistance movement in terms of characteristics, degree of cooperation, and general mass, the legalization of partisans remained one of the dark spots in the history of the partisan movement in Serbia, and also one of the examples of its “Machiavellian” strategy.

KEYWORDS: 1941, Serbia, Uprising, Partisans, Communist Party of Yugoslavia, Civil War, Legalization